

University of Groningen

Afnemend geloof in God en toenemend geloof in een hogere werkelijkheid?

Graaf, Nan Dirk de; Grotenhuis, Manfred te

Published in:
Mens & Maatschappij

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2005

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Graaf, N. D. D., & Grotenhuis, M. T. (2005). Afnemend geloof in God en toenemend geloof in een hogere werkelijkheid? Verklaringen van trends tussen 1979 en 2000. *Mens & Maatschappij*, 80(2), 143.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Afnemend geloof in God en toenemend geloof in een hogere werkelijkheid?

Verklaringen van trends tussen 1979 en 2000

Nan Dirk de Graaf & Manfred te Grotenhuis¹

Summary

*Declining belief in God and increasing belief in the supernatural?
Trends between 1979 and 2000 explained*

Religion is gradually losing its influence in Dutch society, which is one aspect of 'secularization'. In this study we focus on individual secularization, namely the increasing number of non-religious people in the Netherlands. More specifically, traditional Christian faith and belief in the supernatural are examined. First, the trends in these forms of belief are described for the period 1979-2000. Second, explanations for the trends are formulated and tested using OLS regression analyses accompanied by a simulation technique. During the 1979-2000 period, both traditional Christian faith and belief in the supernatural declined. The decline of Christian belief and belief in the supernatural is mainly caused by compositional effects, namely the slow but continuous replacement of older religious cohorts by younger non-religious cohorts.

1. Inleiding

Godsdienst lijkt zich steeds meer in de marge van de Nederlandse samenleving af te spelen en de christelijke kerken zelf lijken zich steeds meer te vervreemden van de vragen die mensen in de huidige samenleving bezighouden. Dit zijn aspecten die vallen onder wat aangeduid wordt als secularisering. Volgens onder andere Dobbelaere (1981) vindt er op drie niveaus van de samenleving secularisering plaats. Op macro- of samenlevingsniveau vermindert de godsdienstige invloed op andere maatschappelijke sectoren, zoals wetenschap, politiek en economie. Op mesoniveau vindt er secularisering plaats binnen de kerken zelf: het christelijke gedachtegoed wordt aangepast aan maatschappelijke ontwikkelingen. Daarbij moet wel worden toegevoegd dat deze interne secularisering vooral plaatsvindt in Amerika, zoals onder andere blijkt uit de vercommercialisering van godsdienst (Moore, 1994). Tot slot vindt er secularisering plaats op

micro- of individueel niveau: steeds meer mensen zijn niet langer godsdienstig. In deze bijdrage richten we ons op dit laatste aspect van secularisering in de Nederlandse context.

Het is belangrijk deze contextuele beperking te benadrukken. Indien we veel landen en alle godsdiensten in ons onderzoek zouden betrekken, zouden we de seculariseringthese strenger kunnen toetsen. Het is onmiskenbaar dat in de laatste decennia religieus-politieke stromingen met de nodige kracht terugkeerden in zowel de nationale als de wereldpolitiek. Auteurs situeren het begin van de wederopleving van religies in de tweede helft van de jaren zeventig van de vorige eeuw (Kepel, 1994). De wereld kreeg te maken met de opkomst van de politieke islam in het Midden-Oosten, de islamitische revolutie in Iran in 1979, een nieuw elan in de rooms-katholieke kerk onder Paus Johannes Paulus II en de expansie van fundamentalistische protestantse groeperingen in de Verenigde Staten en in Zuid-Amerika (Wolters & De Graaf, 2005: hoofdstuk 10). Andere auteurs zien een opkomst van New Age en menen dat spiritualiteit levender is dan ooit tevoren. Op dit laatste zullen we in dit artikel ook niet ingaan, aangezien Becker, De Hart en Mens (1997) de beperkte reikwijdte en spreiding hiervan in Nederland al uitvoerig in kaart hebben gebracht. In deze bijdrage beperken we ons tot de institutionele christelijke religies in Nederland.

Een belangrijke graadmeter voor afnemende godsdienstigheid is het sterk dalende aantal kerkleden in de afgelopen decennia (Becker & De Wit, 2000; Need & De Graaf, 1994; De Graaf, Need & Ultee, 2000; Te Grotenhuis, 1999). Het Centraal Bureau voor de Statistiek beweerde recent dat in Nederland de daling van het aantal kerkleden was gestopt. Deze conclusie lijkt echter voorbarig aangezien het CBS werkt met de zogenaamde ééntrapsvraagstelling.² Overigens blijkt het aantal kerkleden niet alleen in Nederland af te nemen, maar ook binnen Europa, waar zowel in protestantse, katholieke als orthodoxe landen het aantal kerkleden afneemt (De Graaf & Need, 2000).

Het godsdienstsociologisch onderzoek in Nederland heeft zich in het verleden vooral gericht op trends in kerklidmaatschap en kerkbezoek. Volgens Dekker (1994) en Van Tillo (1994) geeft de gerichtheid op dergelijke gedragingen echter een te beperkt beeld van de werkelijkheid. Theologen hebben veelal gelijksoortige kritiek en zijn van mening dat de kerken weliswaar te kampen hebben met leegloop, maar dat er tegelijkertijd nog steeds een grote honger is naar religieuze voeding. Een veelgehoorde opvatting is namelijk dat er weliswaar een afname is waar te nemen binnen de geïnstitutionaliseerde religie, vaak afgemeten aan kerkgang en kerklidmaatschap, maar dat de toenemende individuele invulling van het geloof ervoor zorgt dat nog steeds evenveel mensen bewust geloven, of zo men wil, bewust religieus zijn. Er is sprake van een persoonlijke religiositeit die wordt gevoed met diverse aspecten uit verschillende religies (Valkenberg, 2003). Kortom, in Nederland zou ten onrechte de opvatting leven dat de religie op haar retour is. Het bestaan van afnemend kerkbezoek en een dalend aantal kerkleden wordt daarbij niet betwist, maar er wordt verondersteld dat de mate waarin mensen geloven, weliswaar met een eigen invulling, niet is aangetast zodat er op dat terrein geen sprake is van secularisering.

De vraag is of deze redenering louter het resultaat is van wensdromen of inderdaad overeenkomt met de empirie. In plaats van te discussiëren over veranderingen in de mate waarin mensen in het algemeen geloven, willen we in deze bijdrage vooruitgang boeken door empirisch te

onderzoeken in welke mate twee specifieke geloofsopvattingen veranderden over de periode 1979-2000. Deze geloofsopvattingen betreffen een traditionele geloofsopvatting en een meer algemene zo men wil vagere geloofsopvatting. Dit laatste betreft het geloof in een hogere – om het even welke – werkelijkheid.

Daarnaast stellen we ons tot doel, om de waargenomen trends te verklaren. Daarbij maken we gebruik van een in eerdere publicaties uitgebreid getoetst theoretisch verklaringsmodel waarbij tevens een simulatietechniek wordt toegepast om te bezien in hoeverre de waargenomen trends het gevolg zijn van veranderingen in individuele voorkeur dan wel het gevolg zijn van veranderingen in de bevolkingssamenstelling door cohortvervanging.

2. Theorie

2.1 Verwachtingen over trends in opvattingen

Berger stelde in 'The Sacred Canopy' dat het leven van mensen steeds minder door religie wordt beïnvloed (Berger, 1967). Zo zouden individuen steeds minder religieuze kaders gebruiken bij het interpreteren van de wereld en het eigen bestaan waardoor het eeuwenoude 'hemels baldakijn' haar beschermende functie zou verliezen. Deze vorm van secularisering wordt door Berger subjectieve secularisering genoemd. De objectieve secularisering is bij hem gelijk aan de afnemende invloed van de kerken zelf. Het is de subjectieve secularisering die we nader willen bestuderen. We gebruiken daarvoor een aantal verschillende geloofsopvattingen die op enigerlei wijze te maken hebben met de al dan niet religieuze interpretatie van zowel de wereld als het eigen bestaan. Ten eerste onderzoeken we de trend in de meer traditionele christelijke geloofsopvattingen in Nederland. Deze geloofsopvattingen veronderstellen expliciet het geloof in een persoonlijke God. Het zal niemand verbazen dat deze geloofsopvattingen sterk gerelateerd zijn aan kerklidmaatschap (Felling, Peters & Schreuder, 1991) en een dalende trend vertonen (Felling, Peters & Scheepers, 2000; Felling, 2004). Op grond hiervan zal ook in de door ons onderzochte periode van 1979-2000 een duidelijk dalende trend in de traditionele christelijke geloofsopvattingen zijn waar te nemen.

Indien het daadwerkelijk zo is dat mensen steeds meer een eigen invulling gaan geven aan het geloof en hun geloof daarmee enigszins vagere vormen gaat aannemen en dat het eveneens juist is dat de vraag naar religie in principe niet verandert over de tijd, dan verwachten we ten tweede dat de mate waarin mensen zich kunnen vinden in uitspraken die betrekking hebben op het bestaan van een hogere macht of hogere werkelijkheid, niet aan een neerwaartse trend onderhevig is maar min of meer constant blijft (Stark & Bainbridge, 1985; 1987) of zelfs stijgt. Dit laatste is mogelijk indien er sprake is van een veranderend aanbod, dat wil zeggen het beter inspelen van de kerken op de vraag van individuen. Zo lijkt het kerkbezoek door een veranderend aanbod van kerkdiensten inderdaad positief beïnvloed te kunnen worden (Bernts & De Graaf, 2003) maar iets dergelijks is, voorzover onze kennis reikt, nog nooit aangetoond voor geloofsopvattingen (Chaves & Gorski, 2001).

Onze trendhypothese voor traditionele geloofsopvattingen en het geloof in een hogere werkelijkheid luidt derhalve dat (a) de traditionele geloofsopvattingen afnemen en (b) het geloof in een hogere macht of werkelijkheid niet daalt (hypothesen 1a en 1b).

2.2 Hypothesen ter verklaring van geloofsopvattingen

Ter verklaring waarom de ene persoon sterker christelijke geloofsopvattingen onderschrijft dan de andere, maken we gebruik van het theoretische onderscheid dat Need en De Graaf (1994) en later Te Grotenhuis (1999) maakten voor de verklaring van kerkverlating. Uit een literatuurstudie bleken veelal de verklaringen voor religieus handelen en religieuze opvattingen terug te voeren op de integratietheorie waarvan de kern bij Emile Durkheim (1897) is te vinden en de moderniseringstheorie die haar wortels heeft in het werk van Max Weber (1920). Voor een overzicht van beide theorieën verwijzen we naar Ultee, Arts en Flap (1996) en De Graaf, Need en Ultee (2004) waarin deze twee theorieën zijn geïntegreerd in een overkoepelende theorie. Bij het afleiden van hypothesen maken we gebruik van individuele kenmerken en omgevingskenmerken. De invloed van de omgevingskenmerken was op theoretische gronden al voorspeld maar tot voor kort niet empirisch getoetst (Tschannen, 1991). In deze bijdrage nemen we beide theorieën wederom als uitgangspunt om hypothesen af te leiden.

Een klassieke verklaring voor de waargenomen secularisering is de toenemende rationalisering. Een welbekende indicator voor het rationaliseringsproces is het opleidingsniveau (De Graaf en Luijkx, 1992). Hierbij kunnen we een onderscheid maken in de mate waarin de genoten opleiding van een individu diens eigen geloofsopvattingen beïnvloedt en de mate waarin het opleidingsniveau van de omgeving de geloofsopvatting van het individu beïnvloedt. Wat het individuele opleidingsniveau betreft verwachten we dat naarmate het opleidingsniveau hoger is, de traditionele christelijke geloofsopvattingen minder sterk worden onderschreven (hypothese 2a). Indien we uitgaan van de opvatting dat aan religie een constante behoefte bestaat, dan kan worden verondersteld dat de invloed van opleiding op het geloof in een hogere werkelijkheid minder sterk is of zelfs afwezig is (hypothese 2b).

Naast het individuele opleidingsniveau kan het gemiddelde opleidingsniveau in de samenleving als indicator voor rationalisering van invloed zijn op de mate waarin men een wereldbeeld heeft waarin God een actieve rol speelt (Te Grotenhuis, 1999). De vraag is vervolgens of verschillen in geloofsopvattingen veroorzaakt worden door verschillen in rationalisering tijdens de socialisatie van het individu. Dit staat ook wel bekend als de vraag of verschillen in geloofsopvattingen veroorzaakt worden door cohorteffecten. Aangezien de rationalisering in Nederland behoorlijk is toegenomen sinds de Tweede Wereldoorlog en vooral sterk sinds de jaren zestig, verwachten we het volgende cohorteffect: naarmate de rationalisering hoger is gedurende iemands socialisatieperiode, is het traditionele christelijke geloof op latere leeftijd minder sterk (hypothese 3a). Wat betreft het geloof in een hogere werkelijkheid verwachten we ook hier dat de invloed van toenemende rationalisering zwak is of afwezig (hypothese 3b). Immers, de religieuze honger zou volgens sommigen een constante zijn.

De meest voor de hand liggende voorspellende factor voor het geloof in God is uiteraard tot

welke denominatie men behoort. We weten dat streng gereformeerden sterker de traditionele christelijke geloofsopvattingen onderschrijven dan katholieken en Nederlands hervormden (Felling e.a., 1991). Daarnaast zullen onkerkelijken duidelijk minder gelovig zijn dan kerkelijken. Daarbij maken we onderscheid tussen ex-kerkleden die wel deels een religieuze opvoeding hebben gehad en mensen die nooit kerklid zijn geweest en weinig tot geen religieuze achtergrond hebben. Ex-kerkleden nemen we op in de analyse om de verschillen in geloof tussen denominaties en de categorie die nooit kerklid is geweest te kunnen schatten. We zijn ons echter bewust van het feit dat mensen eerst hun geloofsopvatting veranderen en nadien pas de kerk verlaten, waardoor causale interpretaties niet mogelijk zijn. Bij de simulatie zullen we hiermee rekening houden.

In dit onderzoek ligt niet de nadruk op de verschillen in geloofsopvatting tussen denominaties, maar meer op de vraag of de invloed van rationalisering even sterk geldt voor elke denominatie. Zo ligt het voor de hand dat streng gereformeerden, door hun welbekende sterke integratie in de geloofsgemeenschap, zich minder laten beïnvloeden door seculariserende invloeden dan katholieken. Onze hypothese luidt derhalve dat de mate waarin het rationaliseringsproces (afgemeten aan individuele opleiding en gemiddelde opleiding in de samenleving) de traditionele christelijke geloofsopvattingen doet afnemen minder sterk is voor gereformeerden dan voor katholieken en Nederlands hervormden (hypothese 4a). Wederom verwachten we geen verschillen tussen denominaties wat betreft het geloof in een hogere werkelijkheid, uitgaande van een constante behoefte aan religie (4b).

2.3 Trends verklaard door veranderingen in bevolkingssamenstelling en individuele voorkeur

Bovenstaande hypothesen geven mogelijk een (deel)verklaring waarom er een trend is in de geloofsopvattingen. Verklaringen van trends zoals de afname van godsdienstigheid zijn te onderscheiden in twee typen: veranderingen in compositie en veranderingen in effect. Bij het eerste type gaat het om veranderingen in de samenstelling van de populatie. Stel bijvoorbeeld dat hoger opgeleiden inderdaad minder sterk in God geloven dan lager opgeleiden (zie hypothese 2a). In combinatie met het gegeven dat er steeds meer hoger opgeleiden komen, leidt dit vervolgens op samenlevingsniveau tot een daling van het christelijke geloof in Nederland. Het tweede type zoekt de verklaring in de mogelijke veranderingen van individuele voorkeur. Stel bijvoorbeeld dat katholieken – om welke reden dan ook – over de tijd in hun houdingen steeds meer gaan lijken op onkerkelijken. In combinatie met het gegeven dat onkerkelijken minder in God geloven dan kerkelijken, leiden de veranderingen onder katholieken er ook toe dat het christelijke geloof in Nederland daalt. In de volgende paragrafen zullen we onderzoeken in hoeverre beide typen de trend in christelijk geloof en het geloof in een hogere werkelijkheid kunnen verklaren.

3. Gegevens

De benodigde gegevens uit de periode 1979-2000 zijn ontleend aan het langlopend onderzoek 'Sociaal-culturele ontwikkelingen in Nederland' (SOCON). Het gegevensbestand bestaat uit

vijf zogenaamde tweetraps aselechte steekproeven van de Nederlandse bevolking in respectievelijk 1979 (1007 ondervraagden), 1985 (3003), 1990 (2384), 1995 (2019) en 2000 (1008). De eerste trap bestond uit een naar regio en urbanisatiegraad gestratificeerde trekking van rond de 80 gemeenten. Uit de bevolkingsregisters werden vervolgens aselechte steekproeven getrokken waarvan de grootte in verhouding stond met de omvang van de desbetreffende gemeente. De uiteindelijke gerealiseerde steekproeven bleken representatief genoeg naar leeftijd, burgerlijke staat en geslacht. Voor meer informatie over onderzoeksopzet, non-respons en representativiteit zie Eisinga, Felling, Peters en Scheepers (1992); Eisinga, Felling, Peters en Scheepers (1999) en Eisinga, Coenders, Felling, Te Grotenhuis, Oomens en Scheepers (2002). Uit dit omvangrijke bestand zijn de volgende variabelen geselecteerd:

Afhankelijke variabelen

Ter meting van het meer traditionele christelijk geloof zijn drie stellingen gebruikt die aan de respondenten zijn voorgelegd:

1. er bestaat een God die zich met ieder mens persoonlijk bezighoudt;
2. er is een God die God voor ons wil zijn; en
3. het leven heeft voor mij alleen maar betekenis omdat er een God bestaat.

Om het geloof in een hogere werkelijkheid te meten zijn vier stellingen gebruikt:

1. er bestaat zoiets als een hogere macht die het leven beheerst;
2. ik geloof in het bestaan van een opperwezen;
3. het leven heeft zin omdat er na de dood nog iets komt; en
4. de dood is de doorgang tot een ander leven.

De zes antwoordcategorieën bij alle stellingen zijn: helemaal mee eens, mee eens, niet mee eens/niet mee oneens, niet mee eens, helemaal niet mee eens en nog nooit over nagedacht. Respondenten die kozen voor deze laatste categorie (tussen de 3 en 5 procent van de gehele steekproef) zijn niet in de analyses opgenomen. Met behulp van factoranalyse zijn de twee sets van variabelen gereduceerd tot twee metrische schalen met gemiddelde nul en vrijwel gelijke standaardafwijking (respectievelijk 93 en 95) waardoor beide schalen vergelijkbaar zijn met elkaar.³ De correlatie tussen beide geloofsschalen is 0,78, hetgeen een vrij sterk verband is. In de conclusies komen we hierop terug.

Individuele kenmerken

De denominatie van de respondenten is achterhaald via de tweetrapsvraagstelling (zie noot 2), onderscheid wordt gemaakt tussen onkerkelijken, ex-kerkleden, katholieken, hervormden, synodaal gereformeerden en streng gereformeerden. De opleiding betreft de hoogst voltooide opleiding, waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen lagere school, lbo, mavo, mbo, havo, hbo en universiteit. Gezien de rangordering wordt deze variabele beschouwd als metrisch.

Contextuele kenmerken

Om het cohort- of socialisatie-effect van rationalisering te meten, is gekozen voor het gemiddeld opleidingsniveau van het intredend arbeidscohort in de provincie waarin de respondent op 15-jarige leeftijd woonde. Deze gegevens zijn ontleend aan omvangrijke bestanden van het Centraal Bureau van de Statistiek (CBS), namelijk de Volkstelling uit 1960, de Arbeidskrachtentelling uit 1977 en 1985 en de Enquêteberoepsbevolking 1992.

4. Analyses

4.1 Traditionele geloofsopvattingen

In tabel 1 presenteren we de regressieanalyse van de traditioneel christelijke geloofsopvatting. In de tweede kolom (model I) staat het verband met het jaar van interview.⁴ Aangezien het verband negatief is en significant, betekent dit dat – conform hypothese 1a – tussen 1979 en 2000 in Nederland de traditionele christelijke geloofsopvattingen zwakker werden. De daling is 2,2, dit betekent dat tussen 1979 en 2000 (een periode van 21 jaar) het christelijk geloof daalde met 46 punten ($21 * 2,2$) op een schaal die loopt van –143 tot 158. Dit kunnen we een substantiële vermindering van de traditionele christelijke geloofsopvattingen noemen.

In de derde kolom van tabel 1 staan de gegevens van het tweede model, waarin we onderzoeken in hoeverre het christelijk geloof varieert tussen de diverse denominaties. Deze variatie hoeft over de tijd niet constant te blijven, immers de mogelijkheid is reeds geopperd dat katholieken in hun houdingen meer op onkerkelijken gaan lijken. Om die reden zijn de (significante) interacties tussen jaar en denominatie toegevoegd.

Zoals uit de derde kolom (model II) van tabel 1 blijkt, verschillen de diverse denominaties sterk wat betreft het traditionele christelijke geloof. Zo onderschrijven in 1979 de streng gereformeerden het sterkst de traditionele christelijke geloofsopvattingen (afwijking ten opzichte van onkerkelijken = 185,2) gevolgd door mensen met een denominatie anders dan gereformeerd, hervormd of katholiek (167,3), synodaal gereformeerden (158,7), hervormden (126,6), katholieken (111,1) en ex-kerkleden (17,5). Al deze categorieën hebben een significant sterkere geloofsovertuiging dan de onkerkelijken. Vanaf 1979 nemen de traditionele geloofsopvattingen voor iedereen behalve de katholieken af met 0,8 punten per jaar hetgeen neerkomt op 17 punten in het jaar 2000 ($21 * 0,8$). Voor katholieken is de daling nog sterker en komt neer op 38 punten ($21 * (1,0 + 1,8)$). Dit betekent dat katholieken in 2000 wat het traditionele christelijke geloof betreft sterker lijken op de andere categorieën dan in 1979.

Al met al kunnen we concluderen dat de oorspronkelijke trend van –2,2 beduidend lager uitvalt als we rekening houden met verschillen tussen denominaties. Dit betekent concreet dat de oorspronkelijke trend –2,2 tot eenderde (–0,8) wordt gereduceerd door het feit dat het aantal gereformeerden, hervormden en mensen met een andere denominatie afneemt en het aantal onkerkelijken dienovereenkomstig toeneemt. Onder katholieken blijft de trend voor het grootste deel bestaan, hetgeen duidt op een sterkere verandering in individuele voorkeur vergeleken

Tabel 1: Uitkomsten van lineaire regressieanalyse, afhankelijke variabele is traditioneel christelijk geloof ($n=8446$)

	Model I	Model II	Model III
Variabelen:			
Intercept	22,3**	-56,3**	-2,4
Jaar van interview (trend)	-2,2**	-0,8**	-0,0
Jaar van interview (trend) * katholieken		-1,0**	-0,6*
Denominatie:			
– streng gereformeerden		185,2**	150,9**
– anders		167,3**	165,7**
– synodaal gereformeerden		158,7**	158,8**
– Nederlands hervormden		126,6**	104,6**
– katholieken		111,1**	107,0**
– ex-kerkleden		17,5**	31,6**
– onkerkelijken (referentie)		0	0
Opleiding			-8,8**
Opleiding * katholieken			8,2**
Opleiding * Nederlands hervormden			5,4**
Opleiding * streng gereformeerden			9,0**
Leeftijd ^a			-0,4*
Gemiddelde opleiding tijdens socialisatie			-12,2**
Gem. opleiding tijdens socialisatie * katholieken			-37,7**
Gem. opleiding tijdens socialisatie * ex-kerkleden			-11,0**
Verklaarde variantie	0,02	0,43	0,46

** = $p < 0,01$; * = $p < 0,05$.

^a Leeftijd is getransformeerd: alle leeftijden boven de 45 zijn gehercodeerd naar 45.

BRON: Sociaal-culturele ontwikkelingen in Nederland (SOCON), 1979-2000.

met de rest van de Nederlandse bevolking. Alvorens deze conclusie te trekken moet echter eerst nog worden onderzocht in hoeverre de toenemende rationalisering een verklaring biedt voor de resterende trends.

In model III van tabel 1 is daarom rationalisering in de vorm van het individuele opleidingsniveau en het gemiddelde opleidingsniveau in iemands socialisatiefase opgenomen. Om duidelijke uitspraken te kunnen doen over het socialisatie-effect is ter controle leeftijd opgenomen. Tevens wordt rekening gehouden met de mogelijkheid dat het effect van rationalisering niet per denominatie gelijk hoeft te zijn. Ten eerste willen we de aandacht vestigen op het opleidingseffect dat volgens verwachting (zie hypothese 2a) negatief is (-8,8). Dit betekent dat voor synodaal gereformeerden, onkerkelijken en mensen met een andere denominatie geldt dat een hoger opleidingsniveau leidt tot een zwakkere christelijke geloofsopvatting. Voor hervormden

is dit effect veel zwakker ($5,4 - 8,8 = -3,4$), en voor katholieken en streng gereformeerden zelfs zo goed als afwezig. Mogelijk is de religieuze signatuur van de school de oorzaak dat voor deze drie denominaties opleiding niet het veronderstelde effect heeft op de christelijke geloofsopvattingen, doordat wellicht het godsdienstonderwijs het opleidingseffect compenseert.

Om recht te doen aan de empirische bevinding dat boven de 45 jaar mensen niet of nauwelijks veranderen in hun geloofsopvattingen (zie Te Grotenhuis, De Graaf & Peters, 1997) zijn alle leeftijden boven de 45 gehercodeerd naar 45. Dit betekent dat vanaf deze leeftijd de hier onderzochte geloofsopvattingen niet meer kunnen veranderen. Zonder deze restrictie was er sprake van te hoge correlaties tussen de variabelen leeftijd, gemiddeld opleidingsniveau en jaar, hetgeen leidde tot multicollineariteit en niet interpreteerbare resultaten. Het effect van de getransformeerde leeftijd is negatief ($-0,4$) dat wil zeggen dat tot en met het 45ste levensjaar het christelijk geloof afneemt met 0,4 per jaar, een bevinding die strookt met eerder onderzoek.

De rationalisering tijdens de socialisatie heeft een sterk negatief effect ($-12,2$), hetgeen in overeenstemming is met hypothese 3a. Dit betekent dat naarmate mensen zijn opgegroeid in een meer gerationaliseerde samenleving, zij de traditioneel christelijke geloofsopvattingen minder sterk onderschrijven. Dit socialisatie-effect blijkt het sterkst onder katholieken ($-37,7 - 12,2 = -49,9$), gevolgd door ex-kerkleden ($-11,0 - 12,2 = -23,2$). Daarmee vindt hypothese 4a, waarin werd gesteld dat gereformeerden minder sterk door rationalisering beïnvloed zouden worden, steun voor het onderscheid tussen gereformeerden en katholieken.

Door het toevoegen van de factor rationalisering in de vorm van individueel opleidingsniveau en gemiddeld opleidingsniveau in de provincie waarin men op 15-jarige leeftijd woonachtig was, is de oorspronkelijke trend ($-2,2$) zo goed als verdwenen en niet langer significant, slechts voor katholieken blijkt er een relatief lichte trend ($-0,6$) te blijven bestaan. Deze 'resttrend' suggereert dat onder katholieken inderdaad sprake is van een sterkere verandering in individuele voorkeur tussen 1979-2000 dan onder de rest van de Nederlandse bevolking.

4.2 Geloof in een hogere werkelijkheid

Voor het geloof in een hogere werkelijkheid presenteren we dezelfde modellen als voor de traditionele geloofsopvatting. De resultaten van de drie modellen staan weergegeven in tabel 2.

Ten eerste kunnen we uit de tweede kolom van tabel 2 (Model I) concluderen dat ook het geloof in een hogere werkelijkheid afneemt over de tijd (verwerping van hypothese 1b). De schaal heeft een minimum van -176 en een maximum van 165 en in een periode van 21 jaar is volgens het model de score 31 punten lager ($21 * -1,5$) geworden. Dit trendeffect varieert echter nogal tussen de verschillende denominaties. Model 2 laat namelijk zien dat er substantiële negatieve trends zijn waar te nemen voor zowel streng als synodaal gereformeerden, hervormden en katholieken. Bij de overige categorieën (ex-kerkleden, onkerkelijken en de categorie 'anders') kan geen significante trend worden aangetoond.⁵

De sterk dalende trend onder gereformeerden en de minder sterk dalende trend onder hervormden en katholieken zorgen ervoor dat de verschillen in het geloof in een hogere werkelijkheid gaandeweg kleiner worden tussen denominaties. Deze trends impliceren eveneens dat

Tabel 2: Uitkomsten van lineaire regressieanalyse, afhankelijke variabele is geloof in hogere werkelijkheid (n=8015)

	Model I	Model II	Model III
Variabelen:			
Intercept	15,1**	-55,2**	-36,2**
Jaar van interview (trend)	-1,5**	0,1	0,4
Jaar van interview (trend) * streng gereformeerden		-1,9*	-2,0*
Jaar van interview (trend) * synodaal gereformeerden		-2,1**	-1,5*
Jaar van interview (trend) * Nederlands hervormden		-1,2*	-1,0*
Jaar van interview (trend) * katholieken		-1,5**	-0,9*
Denominatie:			
– streng gereformeerden		161,3**	160,5**
– anders		121,9**	121,5**
– synodaal gereformeerden		137,8**	154,8**
– Nederlands hervormden		112,3**	108,6**
– katholieken		103,0**	107,6**
– ex-kerkleden		18,6**	30,2**
– onkerkelijken (referentie)		0	0
Opleiding			-5,1**
Opleiding * katholieken			7,5**
Opleiding * Nederlands hervormden			4,4**
Leeftijd ^a			-0,1
Gemiddelde opleiding tijdens socialisatie			-0,7
Gem. opleiding tijdens socialisatie * synodaal geref.			-24,0**
Gem. opleiding tijdens socialisatie * hervormden			-17,8**
Gem. opleiding tijdens socialisatie * katholieken			-43,9**
Gem. opleiding tijdens socialisatie * ex-kerkleden			-9,6*
Verklaarde variantie	0,01	0,27	0,29

** = $p < 0,01$; * = $p < 0,05$.

^a Leeftijd is getransformeerd: alle leeftijden boven de 45 zijn gehercodeerd naar 45.

BRON: Sociaal-culturele ontwikkelingen in Nederland (SOCON), 1979-2000.

mensen met deze denominaties meer richting het geloofsniveau gaan van onkerkelijken. Indien verder rekening wordt gehouden met rationalisering en leeftijd (model 3), dan blijken drie van de vier trends te zijn afgenomen. Slechts onder de streng gereformeerden blijft de trend nagevoelbaar ongewijzigd.

In weerwil van hypothese 2b is het opleidingseffect ook hier negatief (-5,1), dat wil zeggen dat naarmate het opleidingsniveau hoger is, het geloof in een hogere werkelijkheid zwakker is. Uitzonderingen zijn de katholieken waar het effect zwak positief is (-5,1 + 7,5) en de hervormden waar het opleidingseffect vrijwel afwezig is (-5,1 + 4,4).

Socialisatie-effecten van rationalisering zijn tegen de verwachting (hypothese 3b / 4b) ook hier prominent aanwezig. Het sterkst is dit effect onder katholieken, gevolgd door respectievelijk synodaal gereformeerden, hervormden en ex-kerkleden.

4.3 Verandering in bevolkingssamenstelling of verandering in individuele voorkeur?

Om te bepalen welk type verklaring van toepassing is op de trends, wordt een simulatietechniek gebruikt die bekendstaat als ‘purging’ (Clogg, 1978; Te Grotenhuis, Eisinga & Scheepers, 2004). In deze simulatie worden twee situaties gecreëerd. De eerste is een situatie waarin sinds 1979 de Nederlandse bevolking niet is veranderd wat betreft de leeftijds- en cohortopbouw en de verdeling naar denominatie en opleiding. Dit betekent concreet dat de parameters uit regressiemodel III (zie tabel 1 en 2) worden gebruikt om een nieuwe trend in geloofsopvattingen uit te rekenen met slechts de steekproefgegevens uit 1979. Hoe sterker de gesimuleerde trend afwijkt van de oorspronkelijk geschatte trend, des te sterker de invloed is van de veranderende bevolkingssamenstelling.

In de tweede situatie worden alle veranderingen in individuele voorkeur sinds 1979 ongedaan gemaakt. Dit gebeurt door de parameters uit regressiemodel III te gebruiken met uitzondering van de parameters voor jaar en de parameters voor de interacties met jaar, immers alleen deze geven veranderingen in individuele voorkeur aan. Voor ex-kerkleden is de verandering in individuele voorkeur niet ongedaan gemaakt omdat het niet aannemelijk is dat kerkverlating causaal voorafgaat aan veranderingen in het geloof in God.

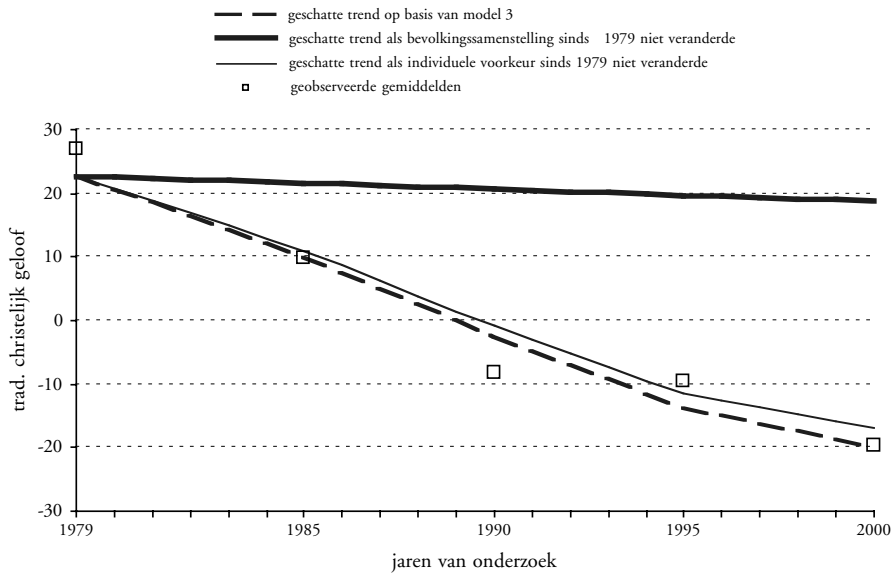
Op basis van deze aangepaste regressiemodellen en de steekproefgegevens uit 1979-2000 worden opnieuw de trends geschat. Ook hier geldt dat hoe sterker de gesimuleerde trend afwijkt van de oorspronkelijk geschatte trend, des te sterker de invloed van de verandering in individuele voorkeur is. De assumptie daarbij is dat de in model III geschatte parameters voor jaar en de interacties met jaar niet het resultaat zijn van ‘vergeten’ predictoren die over de tijd wat compositie betreft veranderen. Door de opname van belangrijke predictoren als denominatie, opleiding en cohort, die sterk veranderen in compositie over de tijd, lijkt het niet aannemelijk dat deze assumptie geschonden is. De resultaten van de simulaties staan afgebeeld in de figuren 1 en 2.

Figuren 1 en 2 bevestigen het beeld dat al eerder werd opgeroepen door de uitkomsten van tabel 1 en 2: de dalingen van het traditionele christelijke geloof en het geloof in een hogere werkelijkheid worden bijna geheel verklaard door veranderingen in de bevolkingssamenstelling, namelijk de komst van jongere cohorten die zijn opgegroeid ten tijde van verregaande rationalisering, de komst van steeds meer onkerkelijken en de komst van steeds meer hoger opgeleiden. Immers, als deze veranderingen niet hadden plaatsgevonden, dan was er van een daling van beide geloofsopvattingen zo goed als geen sprake geweest. De veranderingen in individuele voorkeur zijn gering en kunnen de dalende trend maar in geringe mate verklaren.

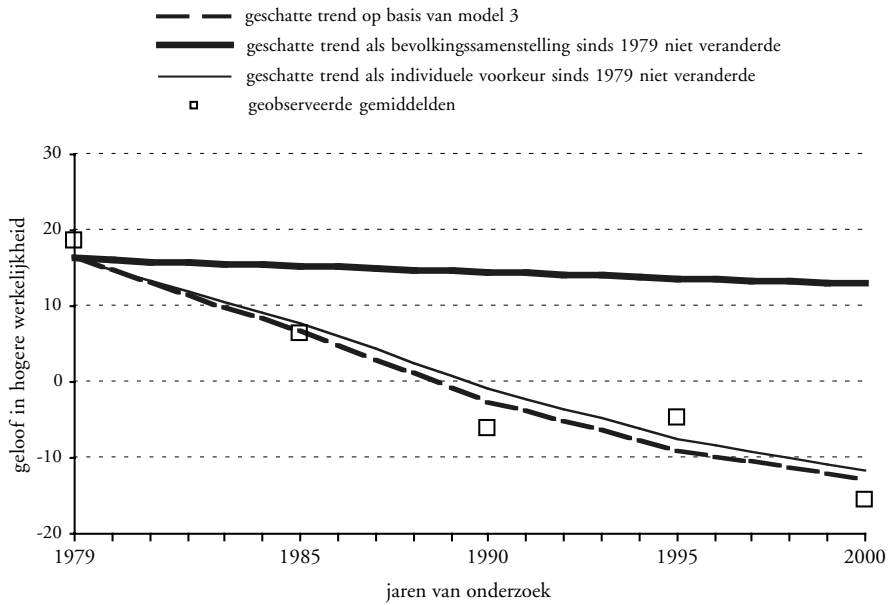
5. Conclusies

In deze studie hebben we een uniek bestand geanalyseerd, dat multi-variate analyse toestaat over een periode van meer dan twintig jaar. Desalniettemin heeft ook deze studie zijn beperkingen. Ten eerste betreft het alleen Nederland en slechts christelijke religies. Indien we alle gods-

Figuur 1: Het traditionele christelijke geloof: geobserveerde gemiddelden, geschatte trend en gesimuleerde trends

Figuur 2: Het geloof in hogere werkelijkheid: geobserveerde gemiddelden, geschatte trend en gesimuleerde trends

diensten beschouwen en veel landen in de analyse zouden betrekken, dan zouden we kunnen toetsen of de trend naar secularisering meer algemeen geldig is. Tevens doet deze studie geen uitspraak over de momenteel meer dan 900.000 moslims in Nederland. In welke mate moslims gevoelig zijn voor de moderne context waarin ze in Nederland leven is een unieke test voor de seculariseringstheorie (De Graaf, 2002). Phalet en Haker (2004) concluderen dat ook in Nederland de modernisering niet aan de moslims voorbijgaat. Alhoewel zij over data beschikten die een aanzienlijk kortere periode beslaan, luidt hun conclusie dat weliswaar de identiteit met de islam nog steeds sterk aanwezig is, maar dat jonge generaties moslims hun religieuze plichten aanzienlijk minder nauwgezet volgen dan oudere generaties moslims. Alhoewel Phalet en Haker zich bewust zijn van de beperktheid van hun data om levensloop- en cohorteffecten van elkaar te kunnen scheiden, zijn zij van mening dat cohorteffecten duidelijk aanwezig zijn en dit is in overeenstemming met onze conclusies voor de christelijke religies in Nederland.

Bij veel godsdienstwetenschappers die zich bezighouden met de christelijke religies, heerst de opvatting dat religie in traditionele zin weliswaar tanende is, maar dat mensen steeds meer een eigen invulling aan religie geven. Er zou sprake zijn van een individualisering van de religie. Een gevolg hiervan zou zijn dat mensen nog steeds geloven in het hogere, waarbij het hogere een brede invulling kan hebben. In deze bijdrage hebben we onderzocht of deze bewering houdbaar is. Hiertoe hebben we een onderscheid gemaakt tussen traditionele geloofsopvattingen en geloofsopvattingen in een hogere macht of werkelijkheid. Ten eerste was het te verwachten dat deze twee geloofsopvattingen een behoorlijk sterke samenhang vertonen, hetgeen het onaanneemelijk maakt dat het twee totaal verschillende dimensies betreft. Dit komt doordat vrijwel alle traditioneel gelovigen ook geloven in een hogere werkelijkheid. Bij onkerkelijken is het wel mogelijk dat ze geloven in een hogere werkelijkheid, maar niet in een persoonlijke god. Ten tweede kunnen we voor beide geloofsopvattingen over de periode 1979-2000 een forse daling waarnemen, waarbij de daling in het geloof in een hogere werkelijkheid iets minder sterk is.

Voor de traditionele geloofsopvattingen blijken alle onderscheiden groepen een dalende trend te vertonen en voor katholieken is dit het sterkst. Het geloof in een hogere werkelijkheid blijkt echter alleen af te nemen voor streng gereformeerden, synodaal gereformeerden, Nederlands hervormden en katholieken. Deze verschillende bevindingen impliceren dat ondanks de sterke samenhang het belangrijk is een onderscheid te maken tussen het geloof in een God en een geloof in een hogere werkelijkheid. Een andere opmerkelijke conclusie van deze bijdrage is dat, indien we afgaan op onze resultaten met een inhoudelijke invulling van cohort-effecten, de aanvankelijke trends in zowel traditioneel christelijk geloof als het geloof in een hogere werkelijkheid grotendeels verdwijnen.

De opkomst van New Age wordt vaak gehanteerd als argument dat spiritualiteit levender is dan ooit tevoren. Naar onze mening zijn hiervoor echter geen aanwijzingen. De studie van Becker, De Hart en Mens (1994) laat overtuigend zien dat New Age geen serieus alternatief is. We zijn het dan ook eens met de constatering van Bruce (2002), die spreekt over de 'Failure of New Age'.⁶

Zijn we in staat om op basis van onze trendbevindingen iets over de toekomst te zeggen? Onze bevindingen impliceren dat zelfs bij het huidige percentage onkerkelijken en de huidige verdeling naar opleidingsniveau en rationalisering er eenvoudig door cohortvervanging nog

steeds een neerwaartse trend zal zijn waar te nemen voor zowel het geloof in een God als het geloof in een hogere werkelijkheid. Kortom, we hebben te maken met een doorgaande stille revolutie. Uiteraard, een ervaring door veranderende omstandigheden is nooit uit te sluiten en critici zouden weer met een nieuw alternatief kunnen komen waarvoor de algemene trend in secularisering niet zou gelden. Echter, over de afgelopen twee decennia kunnen we, in tegenstelling tot de vele uitspraken over de toenemende individuele invulling van religie, concluderen dat naast de afname van het traditionele christelijke geloof ook het geloof in een hogere werkelijkheid onmiskenbaar is afgenomen.

Noten

1. Nan Dirk de Graaf is hoogleraar empirische sociologie, Sectie Sociologie/ICS, Radboud Universiteit Nijmegen, Postbus 9104, 6500 HE Nijmegen, e-mail: n.degraaf@ru.nl. Manfred te Grotenhuis is universitair docent statistiek, sectie Methoden en Technieken/ICS van de Radboud Universiteit Nijmegen, e-mail: m.tegrotenhuis@maw.ru.nl.
2. Uit onderzoek is gebleken dat sinds de jaren zestig de tweetrapsvraagstelling ('Beschouwt u zich als lid van een kerk', 'Zo ja, welke is dat?') structureel minder kerkleden oplevert dan de meer suggestieve ééntrapsvraagstelling ('Van welke kerk bent u lid?'). Zie daartoe Eisinga, R. en Felling, A. (1990). Het verschil in aantal kerkleden dat beide vraagstellingen oplevert, is vooral het resultaat van katholieken die slechts in naam nog katholiek zijn (de zogenaamde 'randkerkelijken'). Een stagnatie van het aantal onkerkelijken volgens de definitie van het CBS verhult mogelijk daarmee een toename van randkerkelijken.
3. Beide sets van variabelen zijn gecontroleerd op dimensionaliteit. Dit bleek in beide gevallen zo te zijn. De betrouwbaarheidscoëfficiënten (Cronbachs alfa) bedragen respectievelijk 0,89 en 0,84. De factorladingen bleken vrij hoog (minimaal 0,67, maximaal 0,90). Vervolgens is door middel van een regressiebenadering de metrische schaal geconstrueerd.
4. We hebben ook onderzocht of er sprake is van een niet-lineaire afname. Dit was echter niet noemenswaardig het geval.
5. Onder mensen met een denominatie anders dan katholiek, gereformeerd en hervormd en onder onkerkleden bleek een lichte (niet-significante) daling plaats te vinden van respectievelijk -0,4 en -0,1, terwijl bij onkerkelijken de trend licht positief bleek te zijn (0,2) maar opnieuw niet significant.
6. In de internationale literatuur is een heftige discussie of er al dan niet sprake is van secularisering. Stark en Finke (2000) zijn van mening dat er geen sprake is van secularisering, maar zij doen deze uitspraak op basis van een periode van enkele eeuwen. Afgaande op documenten en archiefmateriaal komen zij tot de conclusie dat de mate waarin mensen religieus waren en de kerk volgden te positief wordt voorgesteld. In een tijdspad van enkele eeuwen is er geen algemene trend van secularisering waar te nemen. In deze studie beperken we ons echter tot een paar decennia en deze laten voor Nederland onmiskenbaar een eenduidige trend zien.

Literatuur

- Becker, J.W. & Wit, J.S.J. de (2000). *Secularisatie in de jaren negentig*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Becker, J.W., Hart, J. de & Mens, J. (1997). *Secularisatie en alternatieve zingeving in Nederland*. Rijswijk / Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / VUGA.
- Berger, P. (1967). *Het hemels baldakijn. Bijdrage tot een theoretische godsdienstsociologie*. Bilthoven: Ambo.

- Bernts, T. & Graaf, N.D. de (2003). Church attendance during Christmas in the Netherlands: Does supply of services have an effect? *Netherlands' Journal of Social Sciences*, 39, 227-238.
- Bruce, S. (2002). *God is Dead: Secularization in the West*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Chaves, M. & Gorski, P.S. (2001). Religious Pluralism and Religious Participation. *Annual Review of Sociology*, 27, 261-81.
- Clogg, C. (1978). Adjustment of rates using multiplicative models. *Demography*, 15, 523-539.
- Dekker, G. (1994). Secularisering in Nederland, 1966-1991: christelijke kerken op een keerpunt. *Mens en Maatschappij*, 69, 187-192.
- Dobbelaere, K. (1981). Secularisation: a multidimensional concept. *Current Sociology*, 29 (special issue), 1-213.
- Durkheim, E. (1897/1967). *Le Suicide, étude de sociologie*. Parijs: Presses Universitaires de France.
- Eisinga, R. & Felling, A. (1990). Church membership in the Netherlands, 1960-1987. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 29, 108-112.
- Eisinga, R., Felling, A., Peters, J. & Scheepers, P. (1992). *Social and cultural trends in the Netherlands. Documentation of national surveys on religious and secular attitudes in 1979, 1985 and 1990*. Amsterdam: Steinmetz Archief.
- Eisinga, R., Felling, A., Peters, J. & Scheepers, P. (1999). *Religion in Dutch society 95. Documentation of a national survey on religious and secular attitudes in 1995*. Amsterdam: Steinmetz Archief.
- Eisinga, R., Coenders, M., Felling, A., Grotenhuis, M. te, Oomens, S. & Scheepers, P. (2002). *Religion in Dutch society 2000. Documentation of a national survey on religious and secular attitudes in 2000*. Amsterdam: Steinmetz Archive.
- Felling, A. (2004). *Het proces van individualisering in Nederland: een kwarteeuw sociaal-culturele ontwikkeling*. Nijmegen: Janssen Print.
- Felling, A., Peters, J. & Schreuder, O. (1991). *Dutch religion. The religious consciousness of the Netherlands after the cultural revolution*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Wetenschappen.
- Felling, A., Peters, J. & Scheepers, P. (red.) (2000). *Individualisering in Nederland aan het einde van de twintigste eeuw. Empirisch onderzoek naar omstreden hypotheses*. Assen: Van Gorcum.
- Graaf, N.D. de (2002). De verklarende kracht van cultuur. *Mens en Maatschappij*, 77, 137-152.
- Graaf, N.D. de & Need, A. (2000). Losing Faith: is Britain alone? In Jowell, R., Curtice, J., Park, A., Thomson, K., Jarvis, L., Bromley, C. & Stratford, N. (red.) *British Social Attitudes: the 17th Report Focusing on Diversity* (pp. 119-135). London: Sage.
- Graaf, N.D. de, Need, A. & Ultee, W. (2000). Levensloop en kerkverlating: Een nieuwe en overkoepelende verklaring voor enkele empirische regelmatigheden. *Mens en Maatschappij*, 75, 229-257.
- Graaf, N.D. de, Need, A. & Ultee, W. (2004). Leaving the Church in the Netherlands: A Comprehensive Explanation for three Empirical Regularities. In Crocket, A. & O'Leary R. (red.) *Patterns and Processes of Religious Change in Modern Industrial Societies: Europe and the United States* (pp. 81-116). Lewiston: Edwin Mellen Press.

- Graaf, P. de & Luijkx, R. (1992). Van 'ascription' naar 'achievement'? Trends in statusverwerving in Nederland tussen 1930 en 1980. *Mens en Maatschappij*, 67, 412-433.
- Grotenhuis, M. te, Graaf, N.D. de & Peters, J. (1997). Komt religiositeit met de jaren? De invloed van leeftijd, sociale zekerheid, welvaart en religieuze opvoeding op kerkbezoek en christelijk geloof in West-Europa. *Mens en Maatschappij*, 72, 210-226.
- Grotenhuis, M. te, Eisinga, R. & Scheepers, P. (1998). Welke gevolgen heeft ontkerkelijking? Een verkenning op het terrein van cultuur, demografie, economie, politiek en welzijn in Nederland tussen 1970 en 1995. *Tijdschrift voor Sociologie*, 19, 5-12.
- Grotenhuis, M. te (1999) *Ontkerkelijking: oorzaken en gevolgen* (proefschrift). Nijmegen: mediagroep.
- Grotenhuis, M., Eisinga, R. & Scheepers, P. (2004). The method of purging applied to repeated cross sectional data. Practical applications using logistic and linear regression analyses. *Quality and Quantity*, 38, 1-16.
- Kepel, G. (1994). *The revenge of God: the resurgence of Islam, Christianity, and Judaism in the modern world*. University Park, Pa.: The Pennsylvania State University Press.
- Moore, L. (1994). *Selling God: American Religion in the Marketplace of Culture*. New York: Oxford University Press.
- Need, A. & Graaf, N.D. de (1994). Losing my religion: een dynamische benadering. *Mens en Maatschappij*, 69, 242-263.
- Phalet, K. & Haker, F. (2004). *Moslim in Nederland: Diversiteit en verandering in religieuze betrokkenheid: Turken en Marokkanen in Nederland: 1998-2002. SCP-werkdocument 106b*. Den Haag: SCP.
- Stark, R. & Bainbridge, W.S. (1985). *The Future of Religion: Secularization, Revival, and Cult Formation*. Berkeley: Berkeley University Press.
- Stark, R. & Bainbridge, W.S. (1987). *A Theory of Religion*. New Brunswick, NJ: Rutgers U Press.
- Stark, R. & Finke, R. (2000). *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion*. Berkeley: University of California Press.
- Tillo, G.P.D. van (1994). Secularisering in Nederland, 1966-1991: over welke godsdienst gaat het? *Mens en Maatschappij*, 69, 193-197.
- Tschannen, O. (1991). The secularization paradigm: a systematization. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 30, 395-415.
- Ultee, W., Arts, W. & Flap, H. (1996). *Sociologie. Vragen, uitspraken en bevindingen*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Valkenburg, P. (2003). Hemelse Hutspot: interreligieuze dialoog en meervoudige religieuze identiteit in 2050. In C. Hermans (ed.), *Is er nog godsdienst in 2050?* (pp. 77-91). Budel: Damon.
- Weber, M. (1920/1972). *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* (Band 1). Tübingen: Mohr.
- Wichers, A.J. (1994). Secularisering in Nederland, 1966-1991: een seculier commentaar. *Mens en Maatschappij*, 69, 198-202.
- Wolters, W. & Graaf, N.D. de (2005). *Maatschappelijke problemen: beschrijvingen en verklaringen*. Amsterdam: Boom.